

6.

Zabytkowe polichromie
w aranżacji konserwatorskiej
wnętrza kościoła
pw. św. Wawrzyńca
na Przedzamczu zamku
w Malborku

Zabytkowe polichromie w aranżacji konserwatorskiej wnętrza kościoła pw. św. Wawrzyńca na Przedzamczu zamku w Malborku

W 2020 roku Muzeum Zamkowe w Malborku rozpoczęło projekt badawczy, mający na celu rozpoznanie historii i przekształceń wystroju wnętrza kościoła pw. św. Wawrzyńca na Przedzamczu północnym zamku w Malborku. Wyniki prowadzonych w ramach tego projektu badań konserwatorskich zostaną całościowo przeanalizowane w monografii wieńczącej projekt. Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie części pierwszych wniosków, jakie pojawiły się po wykonaniu odkrywek konserwatorskich na ścianach świątyni w 2021 roku. Autorka skupia się w nim na analizie XX-wiecznych aranżacji wnętrza i próbie ustalenia przesłanek, których były one wynikiem. Nie jest natomiast celem tekstu prześledzenie pełnej historii przemian wystroju obiektu, gdyż te są przedmiotem trwających jeszcze badań.

Kościół św. Wawrzyńca powstał w związku z potrzebą zagospodarowania terenów północnego Przedzamcza po zlokalizowaniu rezydencji wielkich mistrzów na terenie Zamku Średniego, wcześniej pełniącego funkcje gospodarcze. Budowa rozpoczęła się ok. połowy XIV wieku, a pierwsza wzmianka źródłowa pochodząca z 1358 roku wspomina odpust za nawiedzenie świątyni i przekazanie jałmużny dla chorych leżących w sąsiedniej infirmerii¹. Przejście Malborka

1. H. Domańska, Budynki gospodarcze na Przedzamczu Zamku w Malborku. Dokumentacja naukowa, PP PKZ Oddział Gdańsk, 1960, opracowanie niepublikowane, archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. P/VII/394/2, s. 4; S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku krzyżackim w Malborku w czasach wielkich mistrzów 1309–1457*, Malbork 2019, s. 473.

pod panowanie królów polskich nie wpłynęło zasadniczo na kształt architektury kościoła. Istotna zmiana nastąpiła po 1772 roku, gdy po przejęciu zarządu nad zespołem zamkowym przez administrację pruską zmieniono dotychczasową funkcję budynku i adaptowano go na potrzeby sądu krajowego. Zmiana przeznaczenia obiektu pociągnęła za sobą daleko idące ingerencje w jego architekturę, w tym przede wszystkim w układ przestrzenny i wystrój wnętrza. Prowadzone około połowy XIX wieku pod kierunkiem Augusta Gersdorffa pierwsze prace restauratorskie w kościele św. Wawrzyńca koncentrowały się na jego zewnętrznej stronie. Pełna restauracja budowli przeprowadzona została dopiero w latach 1901–1908 pod kierunkiem Conrada Steinbrechta².

Kościół zbudowany został – jako pierwszy od strony południowej – w ciągu budynków zlokalizowanym wzdłuż zachodniego muru Przedzamcza północnego. Posiada zwartą bryłę, bez wyodrębnionej części prezbiterialnej. W halowym wnętrzu wydzielono część nawową z prezbiterium wyznaczonym poprzez niewielkie podniesienie posadzki. Od strony południowej i zachodniej przestrzeń otacza empora, pod którą w zachodniej części zlokalizowano ciąg pomieszczeń, w tym jedno otwarte poprzez arkady w kierunku nawy.

Obecny wystrój wnętrza kościoła jest efektem prac konserwatorskich i remontowych, prowadzonych w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku oraz po drugiej wojnie światowej. Jak wynika z posiadanej przez Muzeum Zamkowe w Malborku dokumentacji³, do końca lat sześćdziesiątych XX wieku obiekt ten nie był zagospodarowany i nosił ślady uszkodzeń powstałych w wyniku działań wojennych.

Aktualnie ściany we wnętrzach pokryte są pobiałami, za wyjątkiem punktowych odkrywek, w których prezentowane są fragmenty oryginalnych polichromii. Miejsca, w których pozostawiono odsłonięte historyczne warstwy malarskie, to glify okienne na ścianie wschodniej, glif okienny okna dolnej kondygnacji w ścianie zachodniej oraz niewielka, zlokalizowana pomiędzy oknami odkrywka na ścianie wschodniej. We wnętrzu kościoła zachowały się również elementy historycznego wystroju wnętrza, takie jak: posadzki z płytek ceramicznych w przyziemiu, konstrukcja i dekoracja drewnianej empory w części południowej i zachodniej, schody prowadzące na emporę oraz strop belkowy. Wyżej wymienione elementy nie były dotychczas przedmiotem badań konserwatorskich. Ich chronologię potwierdza jedynie analiza historycznych planów oraz dokumentacji fotograficznej z różnych etapów zagospodarowania

2. *Sprawozdanie 1902–1905*, [w:] *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*, red. A. Dobry i J. Trupinda, Malbork 2020, s. 154; *Sprawozdanie 1908–1911*, [w:] *ibidem*, s. 273.

3. H. Domańska, op. cit., ryc. 13–15, [s.p.].

wnętrza. Nie ulega wątpliwości, że wprowadzone zostały one w trakcie prac prowadzonych w początkach XX wieku. Ponadto w części prezbiterialnej znajduje się drewniane przepierzenie, wykonane prawdopodobnie w latach osiemdziesiątych XX wieku, a w południowo-wschodnim narożniku wnętrza przy drzwiach wejściowych zlokalizowano drewniany wiatrołap.

Analiza dostępnych planów budynku oraz dokumentacji fotograficznej, wykonywanej na różnych etapach kompleksowych prac restauratorskich w latach 1901–1908 i ok. 1969–1970, wykazała, że do początku XX wieku czytelne pozostały nieliczne ślady historycznego wystroju wnętrza. Na tej podstawie można było zadać pytanie, z czego wynikała aranżacja wystroju wnętrza, wykonana dwukrotnie wraz z kompleksowym remontem obiektu: w pierwszej dekadzie XX wieku oraz po drugiej wojnie światowej?

Niestety, w Archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku nie zachowała się dokumentacja projektowa ani powykonawcza prac remontowo-konserwatorskich, prowadzonych w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku. Wstępna ocena i analiza poszczególnych elementów wystroju wnętrza wskazywała, że najstarsza dekoracja świątyni mogła zachować się wyłącznie na ścianach obwodowych, które w toku kolejnych adaptacji obiektu do nowych funkcji w najmniejszym stopniu ulegały przekształceniom. Widoczne w odkrywkach na ścianie wschodniej i zachodniej elementy polichromii wstępnie identyfikowano ze starszymi fazami wystroju kościoła.

Celem podjętych w 2021 roku badań konserwatorskich odkrywkowych było określenie zasięgu występowania historycznych polichromii oraz wstępna ocena ich technologii wykonania, w tym użytych w warstwach malarskich barwników. Analiza formalna i technologiczna wraz ze stratygrafią wszystkich warstw zachowanych pod współczesnymi pobiałami miały stanowić podstawę do określenia kolejnych faz wystroju malarskiego ścian we wnętrzu kościoła.

Warto zaznaczyć, że biorąc pod uwagę szczątkowość odsłoniętej polichromii, czytelnej w obecnej aranżacji wnętrza, zakładano, że poza uczyelnionymi odkrywkami konserwatorskimi historyczne warstwy malarskie do końca lat sześćdziesiątych XX wieku nie zachowały się wcale lub były dostępne dla konserwatorów w bardzo słabiej formie.

W grudniu 2021 roku Muzeum Zamkowe w Malborku zleciło wykonanie konserwatorskich badań sondażowych i stratygraficznych na ścianach we wnętrzu kościoła pw. św. Wawrzyńca Katarzynie

Polak, która kierowała zespołem wykonawczym pracującym dla firmy Konserwacja Dzieł Sztuki Katarzyna Polak. Badania prowadzone były w oparciu o pozwolenie Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, wydane na podstawie przedłożonego przez Muzeum programu badań konserwatorskich. Wskazując miejsca wykonania odkrywek, wzięto pod uwagę zasięg czytelnej polichromii historycznej oraz wyniki analizy dokumentacji fotograficznej. Na zdjęciach opublikowanych w „Marienburg Baujahr” czytelne pozostają fragmenty malowideł, których nie rejestruje się w aktualnym wystroju wnętrza⁴. W archiwalnej dokumentacji zdjęciowej można w szczególności zaobserwować zacheuszkę na wschodniej ścianie obwodowej i na zachodniej ścianie nawy oraz tarczę herbową na ścianie północnej. Widoczne są również pozostawione pola tynkowane w glicach okiennych i pomiędzy oknami ściany wschodniej, eksponowane również współcześnie.

Bazując na przedstawionym przez Muzeum programie badań, uzupełnionym o archiwalną dokumentację fotograficzną, zespół realizujący badania wykonał wąskie odkrywki pasowe na wschodniej ścianie obwodowej i na zachodniej ścianie nawy na wysokości czytelnych na zdjęciach krzyży konsekuracyjnych – ok. 260 cm od poziomu posadzki. Na ścianie wschodniej dodatkowy pas wyznaczono na wysokości ok. 460 cm od posadzki, nieco poniżej kluczy łuków okien. Odkrywki wykonane zostały prawie na całej dostępnej długości ścian, w pasie o szerokości ok. 5 cm⁵. Pole obserwacji poszerzano w miejscach, w których natrafiono na historyczne wyprawy malarskie. Poza rejestracją polichromii celem badań było przeanalizowanie wszystkich zachowanych warstw wykończeniowych na ścianach, również warstw tynków i pobiał oraz określenie ich relacji chronologicznych. Stąd w odkrywkach sondażowych wykonywano badania stratygraficzne, które pozwalają na prześledzenie sekwencji różnych warstw, pomocnej dla prześledzenia pełnej historii przemian wystroju wnętrza⁶.

W odkrywkach pasowych spod współczesnych pobiał odsłoniły się fragmenty historycznego wystroju malarskiego: elementy polichromii, monochromii wykonywanej w różnej kolorystyce oraz ślady interwencji konserwatorskich w postaci uzupełnień zaprawami cementowymi, nachodzącymi na starsze warstwy wykończeniowe⁷. Ze względu na szczytkowy stan zachowania nie poddawano badaniom inwazyjnym dwóch zachowanych fragmentów polichromii, pozostawionych we współczesnych odkrywkach konserwatorskich:

4. Marienburg Baujahr 1908, s. 67–72; Marienburg Baujahr 1916, s. 39–48.

5. K. Polak, Badania sondażowe i stratygraficzne wewnątrz kościoła pw. św. Wawrzyńca w ciągu gospodarczym na Przedzamczu zespołu zamkowego w Malborku. Etap 1, Malbork–Toruń 2022, opracowanie niepublikowane, Archiwum Muzeum Zamkowego w Malborku, s. 30.

6. Ibidem.

7. Ibidem, s. 62–65.

Ryc. 1
Relikty gotyckiej polichromii – dekoracji architektonicznej na wschodniej ścianie kościoła, fot. J. Raczkowski

Ryc. 2
Polichromia wykonana na zachodniej ścianie nawy kościoła w latach 1901-1908, fot. J. Raczkowski

dekoracji przy oknie na ścianie wschodniej oraz niewielkiego śladu w glicie okiennym na ścianie zachodniej pod antresolą (Ryc. 1 i 2).

W trakcie badań uczytelniły się fragmenty ośmiu zacheuszek na ścianie wschodniej kościoła i na zachodniej ścianie nawy – trzy po wschodniej stronie nawy i pięć po stronie zachodniej, rozmieszczonych w równych odległościach od siebie. Technologia wykonania krzyży konsekuracyjnych na obu ścianach jest odmienna i stanowi pierwszy element wskazujący na różny czas ich powstania. Dwa z krzyży odsłoniętych na gotyckiej ścianie wschodniej wykonano, rysując głęboki kontur w tynku, który następnie obwiedziono czarną linią i wypełniono kolorem, otrzymując czerwony krzyż na zielonym tle. Pozostałe sześć zacheuszek (w tym jeden na ścianie wschodniej) posiada inną technikę wykonania: kontur wykonano, wyłącznie malując czarną linią. Następnie wypełnienia wykonano w analogiczny sposób i takimi samymi kolorami, jak w przypadku zacheuszek średniowiecznych. Poza odmiennymi technikami malowania dwa typy krzyży konsekuracyjnych mają też inne podłoża. Różnice są dostrzegalne również w zastosowanych pigmentach, jednakże ich dokładne określenie wymaga przeanalizowania wyników trwających

badania nieinwazyjnych. Dotychczas przeprowadzono badania przy pomocy takich technik, jak: reflektografia w ultrafiolecie, reflektografia w świetle widzialnym, reflektografia w bliskiej podczerwieni oraz fluorescencja wzbudzana ultrafioletem⁸. Temat ten zostanie szerzej opisany w odrębnym artykule.

Należy wyraźnie zaznaczyć, że współcześnie zachodnia ściana nawy jest w całości pobielona i na etapie planowania badań sondażowych zakładano, że ewentualne relikty zachowały się wyłącznie szczątkowo. Jednakże poza zacheuszkami w północnej części odkrytki odsłoniły się też fragmenty dwubarwnej malatury przypominającej wydłużoną ugrowo-zieloną draperię z czerwonymi fałdowaniami⁹. Wstępna interpretacja odkrytej formy może zostać zweryfikowana w trakcie prac konserwatorskich po odsłonięciu całości zachowanej w tym miejscu polichromii lub w toku badań nieinwazyjnych.

Badania sondażowe i stratygraficzne wykazały ingerencje na historycznej polichromii, mające niszczący charakter.

Jak wynika z analizy wyników badań sondażowych i stratygraficznych, możliwe do uchwycenia są dwie fazy historycznego wystroju ścian wnętrza kościoła pw. św. Wawrzyńca. Pierwsza z nich była elementem pierwotnej aranżacji tej przestrzeni. Na podstawie zachowanych śladów gotyckiego malunku można wnioskować, że ściany nawy pokryto polichromią, dzisiaj możliwą do odczytania prawdopodobnie wyłącznie na ścianie wschodniej. W tym miejscu zachowała się dekoracja architektoniczna, aczkolwiek należy wyraźnie zaznaczyć, że w obrębie samego rysunku wykonanego czarnym konturem nie prowadzono badań inwazyjnych. Czytelną formą pozostają trzy sterczyny dekorowane żabkami oraz umieszczona pomiędzy nimi wimperga. W dolnej części malowidła zachowany jest większy fragment wypełnienia, wykonanego również czarną farbą, który badania stratygraficzne klasyfikują jako warstwę malarską z ok. 1908 roku¹⁰. Identyfikacja ta nie jest do końca pewna z uwagi na przemieszanie warstw w obrębie fragmentów malowidła w wyniku interwencji konserwatorskich na początku i w drugiej połowie XX wieku. Być może badania nieinwazyjne pozwolą uzyskać więcej informacji na temat charakteru malunku zlokalizowanego na wschodniej ścianie. Nie ulega wątpliwości, że przed restauracją na początku XX wieku znajdowało się w tym miejscu malowidło. Wskazuje na to dokumentacja fotograficzna, wykonywana w trakcie trwania prac, na której czytelne pozostają fragmenty historycznych warstw, które nie

8. Badania przeprowadził dr hab. Juliusz Raczkowski, prof. UMK. Efektem badań jest opracowanie pt. Raport badań nieniszczących polichromii ściennych kościoła pw. św. Wawrzyńca na Przedzamczu zamku krzyżackiego w Malborku (VIS, IR, kolorowa IR, UV), Toruń 2022.

9. K. Polak, op. cit., s. 65.

10. Ibidem, s. 44.

11. Marienburg Baujahr 1908, s. 69.

uległy skuciu¹¹. Jednocześnie trudno odczytać, czy forma zarejestrowana na zdjęciu jest identyczna z formą czytelną obecnie. Stopień odwzorowania form malarskich zostanie jeszcze poruszony w dalszej części artykułu.

Pewna jest średniowieczna chronologia dwóch zacheuszków rozmieszczonych pomiędzy oknami na ścianie wschodniej. Biorąc pod uwagę zasady, jakimi kierowano się, umieszczając na ścianach świątyń krzyże konsekracyjne, należy przyjąć, że pierwotnie w kościele św. Wawrzyńca było ich 12. Obecny ich brak wynika ze zniszczeń wypraw ściennych, jakie nastąpiły w kolejnych wiekach. Jednocześnie warto zauważyć, że 2 zidentyfikowane zacheuszki gotyckie pozostają bardzo dobrze czytelne w dokumentacji fotograficznej z okresu pierwszej konserwacji wnętrza kościoła¹².

W historycznej dokumentacji fotograficznej czytelny pozostaje jeszcze jeden fragment polichromii starszej niż interwencje konserwatorskie z początku XX wieku. Na jednym ze zdjęć widoczny jest rysunek przypominający tarczę herbową, który jest zlokalizowany na ścianie północnej, w pobliżu północno-wschodniego narożnika nawy¹³. Niestety, rysunek ten jest nieczytelny w powojennej dokumentacji fotograficznej i, jak do tej pory, nie udało się natrafić na jego relikty w odkrywkach sondażowych.

Podziały w zachodniej części kościoła pw. św. Wawrzyńca, nawiązujące do pierwotnej dyspozycji jego wnętrza, zostały zrekonstruowane w trakcie prac na początku XX wieku, na co wskazuje dokumentacja fotograficzna z tego okresu¹⁴. Pomimo znacznych ingerencji w tę przestrzeń w pierwszej połowie XIX wieku, w glinie okiennym jednego z pomieszczeń pod emporą zachował się relikw polichromii. Czytelny jest czarny kontur i zielone wypełnienie, jednakże szczątkowe zachowanie obecnie uniemożliwia odczytanie pierwotnego rysunku. W tym miejscu nie wykonywano badań stratygraficznych, wskazując relikty w obecnym stanie zachowania do badań nieinwazyjnych. Archiwalna dokumentacja fotograficzna, obrazująca stan zachowania zachodniej ściany w początkowym etapie prac we wnętrzu, wskazuje, że przekształcenia prowadzone w XIX wieku w zachodniej części budynku dotknęły również elewacji. Pierwotne dwa poziome okna zostały zastąpione wysokimi oknami ostrołucznymi, niszcząc średniowieczną strukturę¹⁵.

Podsumowując dostępne źródła w postaci zachowanych relikw polichromii oraz historycznej dokumentacji fotograficznej, można przyjąć, że średniowieczny wystrój malarski ścian kościoła

12. Marienburg Baujahr 1916, s. 40–42.

13. Marienburg Baujahr 1908, s. 69.

14. Ibidem, s. 68.

15. Ibidem, s. 67.

św. Wawrzyńca podkreślał odrębność wydzielonych architektonicznie przestrzeni. Na pobielonych ścianach nawy wykonano 12 krzyży konsekracyjnych oraz polichromię figuralną, w postaci wyobrażeń architektury i przedstawień heraldycznych. Niestety, tylko te 2 motywy pierwotnej dekoracji malarskiej kościoła są możliwe do odczytania na podstawie dostępnych śladów, przy czym motyw tarczy herbowej interpretowany jest na razie wyłącznie na podstawie analizy fotografii. W starszej literaturze można natrafić na informację, że w świątyni na Przedzamczu znajdowała się dekoracja z przedstawieniami świętych, jednakże nie udało się ustalić, na podstawie jakich danych wyciągnięto taki wniosek¹⁶. Przypuszcza się, że taka interpretacja rodzaju przedstawień malarskich dotyczy fragmentu polichromii nawy i może wynikać z analizy występowania różnych motywów w malarstwie ściennym terenu dawnego państwa zakonu krzyżackiego w Prusach w XIV wieku. Analiza formy polichromii na ścianie wschodniej pozwala dopatrywać się kształtów detali architektonicznych wieńczących bliżej nieokreślony obiekt architektury. Ponieważ w XIV-wiecznych polichromiach na obszarach państwa zakonnego motywy architektoniczne stanowiły oprawę dla rysunku postaci, można się domyślać, że w przypadku dekoracji kościoła na malborskim Przedzamczu również pierwotnie znajdowały się podobne przedstawienia¹⁷. Polichromia nawy wykonywana była w charakterystyczny sposób: rysunek malowideł podkreślano czarnym konturem, który następnie wypełniano kolorem. W przypadku zacheuszków, których kształt był powtarzalny, najpierw cyrklem wykonywano podrys w tynku. Wykonywanie przedstawień malarskich przy pomocy ciemnego konturu stanowi jedną z cech malarstwa ściennego regionu we wczesnym okresie jego kształtowania, czyli około połowy XIV wieku¹⁸. Sposób budowania przedstawienia malarskiego mógłby zatem wskazywać, że najstarsza polichromia nawy powstała wkrótce po zbudowaniu świątyni, która w źródłach jest wzmiankowana od 1358 roku.

Stosunkowo niewielki fragment wystroju malarskiego, zachowany w glicie okiennym w pomieszczeniu pod emporą w zachodniej części kościoła, nie pozwala bez dalszych badań na wyciągnięcie wniosków odnośnie chronologii i motywów wprowadzonej tutaj polichromii. W opracowaniu pozostaje jeszcze identyfikacja pigmentów, która w sposób jednoznaczny pozwoli przyporządkować ten fragment malowidła do wystroju średniowiecznego. Wydaje się jednak, że biorąc pod uwagę nowożytnie przekształcenia, jakie nastąpiły w elewacji

16. J. Domasłowski, *Pomorze Wschodnie*, [w:] *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*, red. J. Domasłowski [et al.], Poznań 1984, s. 233.

17. Ibidem, s. 123.

18. Ibidem.

zachodniej, mamy tutaj do czynienia ze starszym reliktem, pochodzącym jeszcze z okresu średniowiecza.

Zidentyfikowane w badaniach stratygraficznych i sondażowych warstwy malarskie mogłyby wskazywać na zupełnie odmienny wystrój wnętrza w okresie nowożytnym. Na podstawie szczerkowo zachowanych relików dekoracji powstałej pomiędzy XVI a XIX wiekiem interpretuje się wprowadzenie szarych i beżowych monochromii, jednakże dostępne ślady na razie nie pozwalają na formułowanie jednoznacznych wniosków¹⁹. Warto zwrócić uwagę, że zmiana funkcji obiektu w XIX wieku i całkowite przekształcenie układu przestrzennego wnętrza na pewno pociągnęły za sobą wykonanie nowego wystroju malarskiego. Wydaje się, że urządzenie sal sądu krajowego wymagało raczej zakrycia reliktozo zachowanej polichromii z motywami religijnymi.

Zakres odkryć polichromii powstałej w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku pozwala przypuszczać, że zachowała się ona pod współczesnymi pobiałami w znacznym stopniu. Jednakże nawet fragmentaryczne odsłonięcie dekoracji malarskiej pozwala określić założenia, jakie przyświecały pierwszej kompleksowej restauracji wnętrza kościoła pw. św. Wawrzyńca. Przede wszystkim na tym etapie badań można zauważyć, że prowadzący prace pozostawili odsłonięte wszystkie czytelne dla nich relikty polichromii pochodzącej z okresu średniowiecza. W przeciwieństwie do wykonanych we wcześniejszych latach restauracji wybranych malowideł ściennych we wnętrzach Zamku Wysokiego i Średniego, w świątyni na Przedzamczu nie zaobserwowano przemalowywania dobrze zachowanych form²⁰. Stwierdzenie to odnosi się przede wszystkim do zacheuszków, w których obrębie nie stwierdzono wtórnych warstw barwnych nałożonych na gotyckie kontury i wypełnienie. Wydaje się, że również niezmienione w procesie restauracji pozostało przedstawienie architektury czytelne na wschodniej ścianie – zapewne obramienie dla pierwotnie zlokalizowanego w tym miejscu wyobrażenia jakiejś postaci. Dokumentacja fotograficzna wskazuje na zachowanie jeszcze jednego elementu najprawdopodobniej gotyckiej polichromii: tarczy herbowej we wschodniej części ściany północnej. Z uwagi na brak zachowanych relików tego fragmentu dekoracji nie ma możliwości ustalenia, czy on również pozostał w niezmienionej i nieuzupełnionej formie. Oprócz pozostawienia elementów historycznych o średniowiecznej metryce restauracja prowadzona w 1908 roku we wnętrzu świątyni miała również na celu odtworzenie brakujących

19. K. Polak, op. cit., s. 64.

20. Przykłady wtórnego przemalowywania gotyckiej polichromii można znaleźć np. w kościele pw. NMP na Zamku Wysokim, gdzie w trakcie prac prowadzonych przez Conrada Steinbrechta m.in. krzyże konsekracyjne zostały pokryte nowym tynkiem i przemalowane. M. Poksińska, *Średniowieczny wystrój malarski i rzeźbiarski północnego skrzydła Zamku Wysokiego w Malborku*, [w:] *Zamek Wysoki w Malborku. Interdyscyplinarne badania skrzydła północnego*, red. M. Poksińska, Malbork-Toruń 2006, s. 186.

elementów wystroju malarskiego wnętrza. W formie identycznej jak średniowieczna zrekonstruowano krzyże konsekracyjne. Najprawdopodobniej uzupełniono przedstawienie architektury na ścianie wschodniej. Na powierzchniach ścian pozbawionych gotyckich tynków wprowadzono malowanie tła w kolorze ugrowo-różowym. Na zachodniej ścianie nawy wykonano natomiast polichromię w formie dwubarwnej draperii. Wyraźnie starano się zrekonstruować formę malowideł, bez powtarzania techniki ich wykonania. Elementy wtórne odróżnia zarówno faktura gruboziarnistego tynku, na którym powstały, jak i brak podrysu w zaprawie. W przypadku zacheuszków wykonanych w XX wieku powtórzono natomiast sposób malowania: czarny kontur i barwne wypełnienie. Można domyślać się, że różnice dotyczą również zastosowanych pigmentów, jednakże pewne dane zostaną uzyskane dopiero po zakończeniu badań nieinwazyjnych.

Analiza pierwotnych elementów polichromii oraz tych dodanych w latach 1901–1908 wskazuje, że wystrój malarski wnętrza świątyni z początku XX wieku stanowił w pewnym stopniu kreację konserwatorską. Nowa aranżacja miała na celu odtworzenie wrażenia wnętrza kościoła z okresu średniowiecza. Z uwagi na brak śladów wskazujących na zachowanie niektórych fragmentów malowideł ściennych po przekształceniach wewnętrznej architektury budynku w XIX wieku, można przyjąć, że część wtórnej polichromii stanowi autorską koncepcję restauratora – Conrada Steinbrechta. O ile pierwotne rozmieszczenie i liczba krzyży konsekracyjnych wydają się oczywiste, a ich rekonstrukcja ma historyczne uzasadnienie, wątpliwości budzą inne elementy dekoracji malarskiej, jakie pojawiły się na zachodniej ścianie nawy w toku restauracji w 1908 roku. Uchwycone elementy draperii wykonano bowiem na ścianie wzniesionej od podstaw w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku. Przedstawienie draperii nawiązywało zapewne do gotyckiego wystroju wnętrz zachowanych w innych częściach zamku malborskiego. Ten rodzaj dekoracji, wypełniającej większość powierzchni ściany stanowił gotycki wystrój komnaty wielkiego mistrza w Pałacu na Zamku Średnim. Kotara jako element wypełniający tło pomiędzy innymi elementami wystroju malarskiego pojawiła się na ścianie północnej i południowej kościoła NMP na Zamku Wysokim w pasie pomiędzy arkadami a gzymsem. Warto zwrócić uwagę, że restauracja tego ostatniego obiektu, prowadzona również pod kierunkiem Conrada Steinbrechta, zakończyła się zaledwie kilka lat wcześniej przed

rozpoczęciem prac w świątyni na Przedzamczu, w 1902 roku Steinbrecht miał podstawy do szukania analogii w wystroju malarskim obu kościołów. Zaznaczam też, że jedyny zachowany w doskonałym stanie element polichromii z okresu średniowiecza – zacheuski – posiada formę bardzo zbliżoną do krzyży konsekracyjnych w najważniejszej świątyni malborskiego zespołu zamkowego. W obu przypadkach w obwiedzionym czarnym konturem polu umieszczono czerwony krzyż na zielonym tle. Podobieństw w sposobach restauracji obu wnętrz można też dopatrywać się, analizując wtórny meblarz, jaki został w nich umieszczony. Wyposażenie ruchome kościoła św. Wawrzyńca jest przedmiotem odrębnego opracowania, przygotowywanego w ramach projektu badawczego, wspomnianego we wstępie niniejszego artykułu. Jednak już nawet pobieżna analiza dokumentacji fotograficznej z okresu restauracji wskazuje, że tutaj również, podobnie jak w przypadku kościoła NMP, starano się zaaranżować spójny zestaw elementów, dopełniający wrażenie gotyckiego wnętrza. Podsumowując założenia dla restauracji kościoła św. Wawrzyńca z 1908 roku, można przyjąć, że zamierzeniu przyświecała rekonstrukcja wnętrza z okresu średniowiecza i estetyczne ujednolicenie przestrzeni.

Nie dysponujemy dokumentacją projektową i powykonawczą prac przeprowadzonych najprawdopodobniej w latach 1969–1970, stąd wnioskowanie odnośnie założeń kompleksowego remontu wnętrza możliwe jest wyłącznie poprzez porównanie z innymi realizowanymi w tym czasie pracami o podobnym zakresie. Jak wynika z badań odkrywkowych przeprowadzonych w 2021 roku, w trakcie prac prowadzonych po drugiej wojnie światowej nie zdecydowano się na ekspozycję wszystkich zachowanych do tego czasu relikwów. Powodem takiego stanu rzeczy na pewno nie były wyłącznie zniszczenia polichromii. Odłonięte na zachodniej ścianie nawy elementy malarstwa ściennego, pochodzące z 1908 roku, pozostają doskonale czytelne i nie noszą żadnych śladów uszkodzeń mechanicznych²¹. Stan wnętrza kościoła w trakcie trwania remontu, w tym stan historycznych wypraw tynkarskich i malarskich, ocenić można w pewnym stopniu na podstawie dokumentacji fotograficznej, zgromadzonej w Archiwum Zakładowym Muzeum Zamkowego w Malborku²². Nie budzi większych wątpliwości fakt, że tynki wewnętrzne wraz z elementami polichromii nie uległy zniszczeniu w trakcie działań wojennych i w kolejnych latach od zakończenia wojny, kiedy obiekt nie był użytkowany. Na fotografiach doskonale czytelne pozostają zarówno

21. K. Polak, op. cit., s. 55–61.

22. W Archiwum Zakładowym zidentyfikowano następujące zdjęcia przedstawiające wnętrze kościoła pw. św. Wawrzyńca w trakcie prac: 1971_294a.jpg, 1971_295a.jpg, 1971_296a.jpg, 1971_297a, 1971_298a, 1971_0517.jpg, 1971_9590.jpg, 1971_9591.jpg. Tytuły plików skanów negatywów sugerują lata wykonania zdjęć. Należy przypuszczać, że w tym wypadku błędnie je opisano, a niniejsze fotografie powstały w 1969 lub 1970 roku.

krzyże konsekracyjne, jak i tarcza herbowa na północnej ścianie (Ryc. 3 i 4). Szczątkowa dokumentacja fotograficzna, wykonywana w trakcie prowadzenia prac, wskazuje również, że część zachowanego do tego czasu malarstwa ściennego – przede wszystkim wspomniany wyżej wizerunek tarczy – podczas remontu pokryto tynkiem cementowym. Ślady tego rodzaju zabiegów na polichromii zachowanej na ścianie zachodniej odkryto w trakcie badań konserwatorskich²³. Nie wiadomo, czy przed położeniem zaprawy skuwano starsze warstwy z podłoża. W dokumentacji fotograficznej zaobserwować można jedynie intencjonalnie wykonane bruzdy, wyznaczające przebieg instalacji elektrycznej, jednakże trudno ocenić, czy przy ich wykonywaniu omijano relikty historycznego malarstwa ściennego. Część czytelnej polichromii w trakcie prowadzonych prac remontowo-konserwatorskich pokryto pobiałą, na co wyraźnie wskazują wyniki badań odkrywkowych²⁴. Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że celem prac prowadzonych w latach 1969–1970 było wypreparowanie kilku elementów historycznej polichromii na tle pobielonych ścian pozbawionych historycznego wystroju. W ekspozycji pozostały relikty malarstwa, ocenione w trakcie prowadzonych prac jako najbardziej wartościowe i zapewne zidentyfikowane jako średniowieczne. Pobelanie wnętrza zamku w Malborku w pierwszych dekadach po zakończeniu działań wojennych było powszechnym zabiegiem. Z jednej strony w taki sposób możliwe było doprowadzenie remontowanych pomieszczeń do stanu umożliwiającego ich użytkowanie przy stosunkowo niewielkich nakładach pracy i środków finansowych. Jednocześnie celem stosowania tego zabiegu było bardzo często zakrycie efektów pracy przedwojennych konserwatorów, rozbudowujących niekiedy program ideologiczny malowideł, które miały podkreślać pionierską rolę zakonu krzyżackiego na podbijanych terenach²⁵. Wydaje się, że w przypadku kościoła św. Wawrzyńca kierowano się również podobną zasadą, na co wskazywać może wybór elementów, które uległy zakryciu, aczkolwiek zapewne mylnie oceniono część zacheuszków i przedstawienie tarczy herbowej jako elementy powstałe dopiero w trakcie restauracji wnętrza.

Być może dalsze badania, zarówno poszerzenie pola odkrywek, jak i badania nicinwazyjne pozwolą ocenić, czy aranżacja z lat 1901–1908, poprzedzona w znacznym stopniu rekonstrukcją układu przestrzennego wnętrza, zmieniła pierwotną jego dyspozycję (Ryc. 5). Tym niemniej prace prowadzone po drugiej wojnie światowej raczej zacierają czytelność pierwotnych rozwiązań. Zakryciu uległy bowiem

23. K. Polak, op. cit., s. 69.

24. Ibidem.

25. M. Kilarski, *Odbudowa i konserwacja zespołu zamkowego w Malborku w latach 1945–2000*, Malbork 2007, s. 240.

Ryc. 3

Widok na północno-wschodni narożnik kościoła w trakcie prac prowadzonych w latach 1969–1970. Widoczne malowidło z przedstawieniem tarczy herbowej na ścianie północnej, fot. Archiwum MZM

Ryc. 4

Widok w kierunku północnej ściany kościoła w trakcie prac prowadzonych w latach 1969–1970, fot. Archiwum MZM

Ryc. 5
Widok w kierunku północnej ściany
kościół w trakcie prac prowadzonych
w latach 1901-1908, Marienburg Baujahr
1916, il. 39

nie tylko elementy będące efektem wcześniejszej konserwatorskiej kreacji, ale również relikty pierwotnego wystroju świątyni.

Przedstawiona analiza pozwala na sformułowanie tezy, że każda z XX-wiecznych konserwacji wnętrza kościoła św. Wawrzyńca prowadzona była zgodnie z zasadami przyjętymi w działaniach konserwatorskich w pozostałych częściach zespołu zamkowego w danym okresie. Restauracja kościoła dwukrotnie podejmowana była po zakończeniu prac w innych wnętrzach zespołu – na Zamku Wysokim i Zamku Średnim. Z jednej strony na Przedzamczu wykorzystywano wcześniejsze doświadczenia, z drugiej – kierowano się ogólnie przyjętymi zasadami w aranżacji i sposobie eksponowania historycznych wnętrz. O ile w procesie przedwojennej restauracji widać wyraźne dążenie do uzyskania jednorodności stylistycznej przestrzeni, o tyle w pierwszych dekadach po drugiej wojnie światowej starano się raczej wyeksponować oryginalne elementy gotyckie, zasłaniając relikty późniejsze i tworząc dla nich „neutralne” tło.

Summary/Abstract

AGNIESZKA KOWALSKA

Historical Polychromies in Conservation Layouts Designed for Saint Lawrence's Church in Malbork's Outer Castle

Subjected to multiple conversions in times of adaptation for 19th-century Prussian administration purposes and restored in the 1920s and over the years 1969–1970, Saint Lawrence's Church interior preserves historical painting ornamentation relics. In 2021, the Malbork Castle Museum commenced conservation studies of wall polychromy components, the early research stage involving efforts to establish the reach of original paintings and confirm recorded layer stratigraphy. Exposure sites were selected on the basis of a detailed photographic documentation analysis, successive interior décor stages having been duly recorded: early 20th-century restoration works to post-completion status to post-1969-1970 works condition. The comparison proved beyond reasonable doubt that successive renovations had obscured components of the sanctuary's former painting ornamentation. Early conservation exposures confirmed the presence of historical polychromy beneath modern-day whitewash, allowing a number of phases to

be tentatively identified for the interior décor development process at the Outer Castle church.

The purpose of this paper is to present findings regarding changes to Saint Lawrence's Church wall ornamentation—both historical and associated with conservation layouts in the first and second halves of the 20th century. A comparison of gradual décor transformations further allows observation of changes in ways of preserving and exhibiting sequential historical layers in historical space.